

СОЮЗ І ЗМОВА: ОБСТАВИНИ ПІДПИСАННЯ І РОЗРИВУ ВІЙСЬКОВО-ПОЛІТИЧНОЇ УГОДИ РПАУ /МАХНОВЦІВ/ ТА УНР (вересень 1919 р.)

Переломні моменти в історії країни і народу, історичні події, що породжували зміни їхнього суспільного буття, завжди приваблювали до себе увагу дослідників і просто людей небайдужих до своєї історії. Однією з причин даної уваги є розуміння, що навіть сьогодні ми продовжуємо відчувати у власному житті наслідки тих далеких подій. Подій, результати яких іноді було неможливо передбачити, за якими ховаються інші, альтернативні можливості розвитку історичного процесу, що з тих або інших причин залишилися нереалізованими.

У подіях 1917–1923 рр. в Україні, де сплелися елементи революції, громадянської війни і національно-визвольного руху, головним їхнім позитивним результатом для українців стало досягнення рівня національної самосвідомості, самовідчуття нації. Ставлення до українців як до окремої нації розповсюдилося і серед світового співтовариства, не зважаючи на те, що територія України продовжувала залишатися розірваною поміж володіннями декількох держав.

Звичним критерієм ставлення людини до національного пробудження вважається позиція, яку вона займає стосовно будівництва національної держави. Але в Україні почав розвиватися й інший варіант національного руху, що був прихильний до іншого принципу організації суспільства – анархічного, у першу чергу, пов'язаний з досвідом махновського руху. Незважаючи на свою проанархістську ідеологію, махновці досить швидко зорганізувалися у воєнізовану аграрну республіку з численним населенням і збройними силами та почали провадити на теренах України незалежну зовнішню політику.

Махновську ідеологію, незважаючи на широке використання російської мови і гасла інтернаціоналізму, ніяким чином не можна вважати антиукраїнською. У середовищі повстанської армії, в умовах боїв і походів формувався “український анархізм” – національна форма вчення, заснована на взаємопроникненні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду і запорозьких традицій. Селяни бачили в махновському русі відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Географічна територія і наступність поколінь основної маси його учасників додатково підтверджують цю тезу.

Самостійно розвиваючись, державний і проанархістський національні рухи із самого початку були вороже налаштовані один до одного, вбачаючи в сусіді ідеологічного конкурента в оволодінні українськими масами. Претензії українських державників на монополію політичної репрезентації України загальновідомі. У свою чергу Нестор Махно називав хід розвитку очолюваного ним руху не інакше як “Українською революцією” [1.-С.59], а полтавська газета “Анархіст-повстанець”, до речі, писала: “В чому порятунок української нації? Який ідейний рух справді врятує українську націю, її свободу та незалежність? Відповідь зрозуміла. Сам народ вже давно зрозумів, що єдиний його рятунок в анархізмі, в безвладній трудовій федерації, що є єдиною вільною незалежною організацією, яка зобов'язана привести націю до довгоочікуваної свободи і процвітання українського народу” [2.-С.46].

За визначенням відомого історика анархізму М. Неттлау “анархісти являють собою полярну протилежність стосовно націоналістів” [3.-С.115]. Перші прагнуть до зруйнування держави, другі – до її побудови будь-якою ціною. Але на Україні ці течії політичної думки не впали в свої крайні прояви і догматизм, що зробило можливим пошук взаємопорозуміння. У вересні 1919 р. було укладено угоду Української Народної Республіки (УНР) з Револьюційною Повстанською Армією України /махновців/ (РПАУ/м/). Події, що мали місце в околицях Умані, були одним із ключових моментів (“точкою біфуркації”) новітньої історії України, коли вона могла змінити свій, звичний на сьогодні, хід.

Існуюча історіографія махновсько-петлюрівського альянсу вкрай незначна і містить здебільшого трактування подій, викладене безпосередніми сторонами договору. Пояснюючи сутність минулих подій і значною мірою виправдовуючись, сторони, що є цілком зрозуміло для політиків, представляли справу не як політичний провал, що відбивав розкол національно-визвольного руху, а як події периферійні, що не мали помітної історичної ваги. Подібний підхід сприяв утвердженню цього погляду і в сучасній історіографії, яка не надає особливого значення цим подіям ні в історії

українських повстанців, ні в історії УНР, хоча в них були безпосередньо задіяні їхні лідери – Батько Нестор Махно і Головний отаман Симон Петлюра.

Замовчуванню подій сприяли подальші тенденційні відносини сторін. Як казав свого часу Фотій Мелешко, внесок Н. Махна в справу української революції такий, що найкраще, що можна зробити справжньому патріотові, – це ігнорувати його [4.-С.22]. Подібна точка зору стала домінуючою. У тритомній праці Д. Дорошенка “Історія України. 1917–1923 рр.”, де згадуються навіть лікарі іноземних посольств, ви, при всьому бажанні, не знайдете навіть слова про Н. Махна. Традиції подібного підходу не викоренені і сьогодні. Намагання Н. Махна спрямувати національно-визвольний рух в русло анархізму оцінюються державниками виходячи з класичного сприйняття ересі: “неправильно вірити – більш шкідливо ніж не вірити взагалі”.

У свою чергу махновський рух значною мірою було представлено громадськості книгами прибулих російських анархістів – П. Аршинова (Маріна) [5.-С.223; 6.-С.248; 7] і В. Воліна (Ейхенбаума) [8; 9], що представляють собою класичний приклад нехтування національним питанням. У книзі П. Аршинова навіть не згадується про використання повстанцями рідної мови. Ілюструючи собою тезу М. Неттлау, вони, однак, не можуть претендувати на роль виразників загальних настроїв. Події вересня 1919 р. в їхніх книгах описуються досить тенденційно, з явним бажанням побачити в усіх діях УНР злу волю, аби виправдати цим випуск махновцями антипетлюрівської відозви. Коли ж стали відомі спогади анархіста-ренегата Ісака Тепера (Гордєєва) і тогочасного начальника штабу РПАУ/м/ Віктора Білаша про наміри Н. Махна вбити С. Петлюру [10.-С.305], звинувачення махновців набули особливої твердості. Петлюрівський міністр внутрішніх справ Ісак Мазепа заявляв, що єдиним приводом до підписання угоди було бажання Н. Махна прибрати до рук армію УНР [11.-С.107]. До цього додаються звинувачення в залишенні бойових позицій, неначе списані з більшовицького офіціозу [12.-С.18]. Паралельно цьому з’являлись відверто некомпетентні повідомлення про те, що відбувалося. Так авторитетна в наукових колах “Енциклопедія українознавства” повідомляє: “...Махно в серпні 1919 р. уклав договір з І бригадою УГА (Української Галицької Армії. – В.Ч.), однак скоро посварився з ними й увійшов в союз із більшовиками” [13.-С.1494]. На жаль, ми повинні констатувати, що вищенаведені факти повністю не відповідають дійсності. І союз був підписаний не в серпні, а у вересні, і не з галицькою бригадою, і причини розриву ховаються не в якійсь “сварці” махновців із галичанами, і якщо “вступив у союз з більшовиками”, то далеко на відразу, а більше ніж за рік по тому.

Єдиний, хто якщо і не мовчить то й не лає махновців, це – не позбавлений поверховості і до того ж анонімний історіограф “легіону” УСС (Українських Січових Стрільців). Дії махновців у вересні 1919 р. пояснюються ним перемогою серед повстанців партизанського духу і настрою. Піддавшись їх спокусі махновці під час боїв за Умань замість того, аби тримати фронт, прорвали його і рушили в денікінський тил [14.-С.140].

У сучасній українській історичній публіцистиці оцінка петлюрівсько-махновського союзу якщо і змінилася, то явно не в бік історичної об’єктивності. Так у вересні 2000 р. всеукраїнська газета “День” надрукувала статтю харківського кандидата філософських (!?) наук І. Россохи, у якій автор зокрема пише: “Ця стаття має конкретну практичну мету, оголосити 27 вересня національним святом і неробочим днем – Днем Соборності України. Із поваги до наших предків, котрі 27 вересня 1919 р. здобули одну з найбільших (всесвітньо-історичного значення) перемог в історії нашої Батьківщини” [15]. Пояснимо, що мова тут іде про Перегонівський бій, у результаті якого махновці прорвали денікінський фронт. Причому автор перебуває під враженням почерпнутого з книги Олександра і Віктора Білашів, які серйозно перебільшили розмах подій. Але продуктивне возз’єднання махновців з петлюрівцями справді могло бути альтернативною кандидатурою Дню Соборності, якби не одна обставина. 27 вересня 1919 р. махновці громили денікінців уже самі по собі, на цей час минуло вже 2-3 дні як вони в односторонньому порядку розірвали укладену з УНР угоду.

Так як же насправді розвивалися події, що спочатку підштовхували українські табори до альянсу, а потім розірвали і його, і взагалі, нормальні взаємини сторін? Для цього необхідно пригадати ситуацію, що склалася на Україні влітку 1919 р.

Червень 1919 р. застав махновців у критичному стані. Як результат антимахновської кампанії більшовиків і денікінського наступу, що співпав із нею в часі, повстанський район (“Запоріжжя і Приазов’я”) виявився захопленим збройними силами Півдня Росії. Багатьох членів штабу махновської дивізії було зрадницьки схоплено під час спільних переговорів зі штабом 14 армії РСЧА. Вони були звинувачені у контрреволюційній діяльності та розстріляні. Більшість махновських частин влилися до складу червоноармійських з’єднань і, потягнувши за собою валки біженців, відступили на Правобережжя. Слідом за ними рухався Н. Махно, який був оголошений поза законом і добровільно зрікся командування. Зібравши навколо себе загін із найвідданіших соратників і земляків, займаючи порожні проміжки фронтового простору, він намагається триматися неподалік від своїх, плекаючи

надію при нагоді повернути повстанців під своє командування. Розчарувавшись у швидкій перспективі подібного розвитку подій, Н. Махно запалився ідеєю об'єднання із загонами отамана Никифора Григор'єва, що після низки важких поразок продовжували оперувати в межах теперішніх Кіровоградської та Миколаївської областей.

Занурившись в червоний тил, 27 червня 1919 р. в с. Компаніївці махновці об'єднуються з загонами Н. Григор'єва. У результаті з'являється нова політично суверенна організація – РПАУ. Її першим командувачем був обраний Н. Григор'єв, що зобов'язувався підкорятися рішенням армійської реввійськради, очоленої Н. Махном [15.-Арк.108]. Ідеологією армії після довгих суперечок було визнано анархізм.

Проте махновська і григор'євська “партії”, що об'єдналися всередині РПАУ, не дійшли обопільної згоди. Яблуком розбрату стало проведення зовнішньої політики. Визначалась вона на засіданні командного складу армії досить оригінальним способом: отаман і Батько по черзі пропонували, кого вони хочуть “бити”. Н. Григор'єв пропонував вступити в союзнницькі відносини з Денікіним або з Петлюрою, на крайній випадок – тільки з Петлюрою, спільним фронтом виступаючи проти більшовиків. Н. Махно, навпаки, прагнув воювати у першу чергу з “білими”, тому що у складі “червоних” було багато колишніх махновців. Щоб припинити суперечку Н. Григор'єв зробив вигляд, що погоджується з махновськими пропозиціями, але не більше.

Не встигли ще закінчитися переговори щодо об'єднання повстанців, як у Компаніївку прибув представник Директорії УНР. Їхав до Григор'єва, а потрапив у РПАУ, під чорні знамена. Проте об'єднане повстанство не розчарувало посланця і виказало бажання співробітництва. Якщо вірити словам ад'ютанта Н. Махна Гаврила Трояна, то до встановлення контактів підштовхнула чутка, до речі, не обгрунтована, про встановлення Директорією союзу з країнами Антанти [10.-С.294]. Остання, мовляв, зобов'язувалася надати Україні допомогу озброєнням, нестача якого вже стала для махновців хронічною проблемою. Було вирішено послати до Кам'янець-Подільського представника РПАУ для ведення переговорів. У липні 1919 р. дане місто було центром території, яку продовжувала контролювати армія УНР, і пунктом перебування українського уряду. На роль дипломата був вибраний секретар Військової Революційної Ради РПАУ Хома Шпота.

Постать цієї людини настільки маловідома, а результати її недовгої політичної діяльності настільки значущі, що на її характеристиці треба зупинитися окремо. За походженням Х. Шпота був освіченим селянином з с. Новогригорівки (Олександрівського повіту). Колишній прапорщик царської армії, Х. Шпота весною 1919 р. був вибраний від волості у повітову більшовицьку Раду селянських, робітничих і солдатських депутатів. На початок червня 1919 р. Х. Шпота обіймав посаду завідувача відділу управління виконкому [16]. Рада дуже скоро здобула славу збіговиська антимахновських недоброзичливців, і Х. Шпота впав в обтяжену наслідками немилість. Кинувши виконкомівську посаду, він приєднався до загону Н. Махна, що саме проходив через місто, рухаючись на схід. Це був рішучий крок. Серед повстанців Х. Шпота здобуває авторитет і входить до складу штабу махновського загону. Після об'єднання махновців з григор'євцями Х. Шпота стає секретарем Військово-революційної ради РПАУ. Причини настільки різкої зміни течії життя Х. Шпоти лежать в особливостях розвитку процесу національної самосвідомості Хоми, що не гармонізував з більшовицькою ідеологією. Наприклад Х. Шпота носив виключно український народний одяг і говорив літературною українською мовою [17.-С.39]. В. Білаш вважав його анархістом [10.-С.587]. Але це була більше поза, ніж дійсні переконання.

“Махновський міністр” – так з ноткою презирства називав Х. Шпота І. Мазепа, що в серпні 1919 р. став уже головою уряду УНР. Х. Шпота привіз листа С. Петлюрі і вів переговори з Центральним Повстанським комітетом [11.-С.108], де повстанського посланця достойно вшанували.

Лист до С. Петлюри був датований 16 липня 1919 р. Н. Махно і Н. Григор'єв висловлювалися від імені Революційної ради повстанців Катеринославщини, Таврії та Херсонщини. У цьому листі РПАУ пропонувала УНР наступні умови угоди і загальну мету: 1) самостійність України; 2) здійснення принципів народоправства; 3) Всеукраїнський з'їзд Рад повинен стати вищим органом влади; 4) перехід усієї влади на місцях вільним Радам робітничих, селянських і козацьких депутатів; 5) ліквідація Директорії та створення Тимчасової Верховної Ради республіки із соціалістичних елементів, що стоять на ґрунті радянської влади і незалежної Української республіки [18.-С.123].

Фактично Н. Махно визнавав право України на соціалістичну державність і пропонував свою допомогу, замість чого вимагаючи змінити форму державного управління в УНР. Зробити цього С. Петлюра не зміг би, навіть якщо б захотів. Не обійшлося і без нагадування Х. Шпоти про образи, завдані махновцями УНР у грудні 1918 р., коли справа дійшла до масштабного військового конфлікту. Але в світлі перспектив співробітництва з найавторитетнішими українськими отаманами стару ворожнечу постаралися піддати забуттю. Негайної угоди підписано не було, але повстанцям була обіцяна допомога і співучасть.

Поворот повстанців у бік союзу з УНР не був випадковим. Він відбивав загальні принципи махновської політики. Махновці постійно прагнули до союзу з одними політичними силами проти інших, на їхній погляд, більш сильних і небезпечних. Але конкретну форму союзу з петлюрівцями ці бажання набрали під дією процесу національного самоусвідомлення, який поступово охоплював повстанські маси та їхню верхівку. У національному відношенні махновці на 90% складалися з українців і на 6-7 % – з росіян. Інші відсотки поділяла поміж собою маса національних меншин, аж до євреїв і китайців включно [6.-С.193]. Більше того, основною масою повстанців були селяни, а на Україні слова “селянин” і “українець” не без підстав вважалися синонімами. Використання ідеологічною верхівкою руху російської мови і політична конфронтація з українськими державниками певною мірою гальмували цей процес, але не могли зупинити його просування. Селянський рух, що відстоював селянські інтереси, був приречений на свою українізацію.

До літа 1919 р. національне питання вважалося периферійним, тепер же успіхи на Україні російських військ, як “червоних”, так і “білих”, а також самоідентифікація народу, що помітно піднесли, не могла не підводити Н. Махна до думок в українському напрямку. Це видно на прикладі самого Батька, який вивчив рідну мову, майже забуту ним у стінах царських тюрем [19.-С.153]. При з’єднанні з григор’євцями ще чулися антипетлюрівські випадки. Зі слів Г. Трояна, Н. Махно пропонував “бити Петлюру”. Справа в тому, що хоча бойові дії між петлюрівцями і махновцями і затихнули в січні 1919 р., але офіційно війну ніхто не закінчував. Закінченням цього військового конфлікту якраз і треба вважати місію Х. Шпоти до Кам’янець-Подільського. До речі, махновець О. Чубенко приписує подібне бажання вже Н. Григор’єву [15.-Арк.108], так що, можливо, Г. Троян і помилився, або помилився В. Білаш, устами якого переказана розповідь Г. Трояна [10.-С.295]. Але, як би там не було, факт того, що через два дні після подібних заяв на територію УНР був посланий делегат з метою встановлення контакту, говорить більше про бажання збереження політичного іміджу, ніж про дійсні наміри. До пошуків нових союзників штовхала і притаманна махновцям ідея “єдиного революційного фронту” соціалістичних партій проти контрреволюції. Неприйняття подібного гасла партією більшовиків не застало Н. Махна відмовитися від неї і пошуків соціалістичних союзників. Першим із них став Н. Григор’єв – член УПСР (Української партії соціалістів-революціонерів), але ненадовго.

Нерозв’язана проблема зовнішньополітичного курсу призвела до трагічних результатів. Одержавши свідчення про якісь зносини Н. Григор’єва з А. Денікіним [15.-Арк.108], махновці організували військовий переворот. Через місяць після об’єднання, 27 липня 1919 р., у с. Сентові григор’євська частина штабу і ВРР разом з отаманом була перебита. Влада в РПАУ разом з посадою командувача перейшла до махновців.

У переданому телеграфом оголошенні про вбивство, Н. Махно оголосив, що бере на себе історичні наслідки вчиненого, бо впевнений у своїй правоті. Але, що цікаво, для даної проблематики – це небачене до цього у махновців гасло, що закінчувало заяву: “Хай живе Українська незалежна Соціалістична Радянська республіка!” [20.-Арк.6]. Цього разу вже публічно Н. Махно заявив про свою лояльність до створення української соціалістичної державності. І це не був заклик до поновлення співпраці з більшовиками. ЦК РКП/б/ проголосив про визнання УСРР тільки в грудні 1919 р. У даний момент гасло підтримував організований українськими соціал-демократами Всеукраїнський повстанський комітет, що керував формуваннями отамана Зеленого (Д. Терпила) на Київщині [21.-С.525], а також партія “боротьбистів”, що виділилася з лівого крила УПСР. Представники соціал-демократів і соціал-самостійників, що входили до складу Директорії, також стояли на “радянській” платформі, і до їхньої підтримки й закликали тепер махновці. Післявоєнні українські націоналісти називали подібну позицію “зниженням махновського антагонізму до українських сил” [22.-С.17-18].

Українізації руху, що прискорилося, багато в чому сприяло різке збільшення у таборі РПАУ кількості українських культурних працівників. У більшості своїй вони евакуювалися із захоплених денікінцями територій і пересувалися в повстанських обозах. З другого боку, влітку 1919 р. в армії були відсутні анархісти-ідеологи, у першу чергу П. Аршинов і В. Волін, які мали певний вплив на Н. Махна. У даний момент вони були задіяні у проведенні пропагандистської кампанії, налагоджуючи в кількох містах України та Росії випуск антибільшовицьких прокламацій, які виправдовували Н. Махна. Оголошений поза законом П. Аршинов здійснював підпільне керівництво справою [23.-С.41].

Склалася ситуація, коли українські культурні сили були не просто у більшості, але й єдиною культурною силою армії. Ніяких інших анархістів, окрім пасивних у національному питанні членів ГСА (Гуляйпільського Союзу Анархістів), поблизу не було.

Військовий кореспондент УСС, що відвідав розташування РПАУ, у майбутньому відомий український письменник Мирослав Ірчан відмічав існування серед повстанців двох неофіційних

угруповань: українських патріотів і тих, хто був байдужий до цього: “Перша група постійно росла, армія мала достатню кількість освічених людей: лікарів, вчителів, чоловіків та жінок, людей відомих навіть з передвоєнної української літератури” [24.-С.161].

Найбільш ініціативні патріоти, особливо інтелігенти, об’єдналися в групу, що намагалася остаточно повернути махновську політику до національної ідеї. З прибуттям до табору армії Галини Кузьменко – дружини Н. Махна – вплив групи значно посилювався. Г. Кузьменко була вчителькою української мови та літератури в Гуляйпільській гімназії. Вона користувалася авторитетом серед махновців як “матінка Галина” і обіймала в РПАУ ряд відповідальних посад. Більшість свідчень визначають її як послідовну українську патріотку. Щоправда, у 1927 р. всупереч їм, Н. Махно заявив, що дружина навіть не намагалася повернути його в “націоналізм” [25.-С.27]. Проте зауважимо, що саме цього року відбувся фактичний розрив сімейного союзу Н. Махна і Г. Кузьменко, а в такій ситуації чого тільки не скажеш.

І. Тепер у своїй книзі мемуарів намагається виставити патріотичне угруповання українців як щось якомога більш примітивне і шовіністичне, що не піднімалося вище гасла “Бий жидів та кацапів!” [23.-С.51]. Проте це або хворобливе перебільшення єврея-анархіста, або вимоги більшовицької цензури, адже починаючи з 1921 р. цей автор був штатним агентом “ЧК” серед махновців.

У групі мав вагу і згадуваний Ф. Мелешком член ВРР, “войовничий українець”, у чий фігурі легко вгадується Х. Шпота. Після місії до Кам’янця і посиленої участі у вбивстві отамана Н. Григор’єва його позиції залишалися міцними. На перевиборах до ВРР від 1 вересня 1919 р. він зберіг за собою посаду її секретаря [10.-С.300]. Для досягнення мети група користувалася критикою політики С. Петлюри, який, мовляв, “продав Денікіну за сочевичну юшку... програму національного визволення України”. Підводячи керівництво РПАУ до її прийняття, стверджувалося що це не тільки не суперечить основному махновському гаслу “З пригнобленими проти гнобителів завжди!”, але й природно доповнює його [23.-С.51].

Тоді ж уже згадуваний петлюрівець Ф. Мелешко з групою товаришів виявився відрізаним від основних сил армії УНР і одержав записку від Г. Кузьменко. У ній петлюрівці запрошувалися на зустріч з Н. Махном до його табору. При зустрічі Батько своєрідно пожартував, чи не боїться часом Мелешко, бо поширюється чутка будімо Н. Махно вбиває будь-якого національно свідомого співвітчизника, що потрапляє до його рук. Опісля Ф. Мелешку з товаришами було запропоновано займатися культурною роботою, гадаючи що вони будуть служити посередниками в переговорах із С. Петлюрою, якщо до цього дійде справа [26]. А справа йшла саме до цього.

Закріпившись у районі ст. Помічна–Новоукраїнка, відбиваючи удари відступаючих і наступаючих ворогів, махновці зайнялися формуванням нових частин і посиленою агітацією серед червоноармійців. Згідно з одними повідомленнями – 13 серпня [27.-С.13], згідно з іншими – 19 [10.-С.291] у районі Нового Бугу збунтувалися старі махновські полки, зведені напередодні цього в бригади 58-ї дивізії РСЧА. Гасла перевороту були нескладні й патріотичні: “Комуністи бросають рідну Україну!”, “На захист України від Денікіна, від комуністів, від білих, від усіх бросаючих і насаджаючих на Україну!” [27.-С.24].

30 серпня 1919 р. в с. Добровеличківці махновські сили нарешті об’єдналися. Був вибраний новий склад ВРР, ухвалена нова структура армії, до титулу РПАУ зроблено додаток /м/ – махновців, аби не путати зі старою, напівгригор’євською. Чисельність армії, можливо, навіть перевищувала 30 000 чол. Коротше кажучи, якість і чисельність махновського війська були достатніми для того, щоб змусити рахуватися з ними як з рівними супротивні їм політичні табори.

Возз’єднання махновців, окрім різкого збільшення військової могутності махновців, породило ще одну серйозну проблему, вирішити яку можливо було тільки через союз із петлюрівцями. Разом із військами в околиці Добровеличківки прикотив по трьох шляхах, підіймаючи стовпи пилюки, гігантський обоз, що слідував за повстанцями ще із Запорожжя. Тисячі селянських родин у страху перед неминучою розправою з боку денікінців, навантаживши майно та зігнавши худобу, відправилися в дорогу. “Це було воістину велике пересування народу, обширне “царство на колесах”, що рухалося слідом за армією на захід”, – описував це явище П. Аршинов [6.-С.128]. Відступ продовжувався близько 600 верст, причому якщо хтось і відставав, то його місце відразу займали поранені та хворі бійці, які були позбавлені медикаментів. Як правило, у поході махновці віддавали їх на лікування селянським сім’ям, але тепер селяни вважали їх “красними”, оскільки ще зовсім недавно махновці офіційно вважалися червоноармійцями, а відступали вони по територіях, де перед тим, з усією притаманною більшовикам жорстокістю, придушувався григор’євський заколот. Селяни виявляли неприховану ворожість, тому поранених ставало все більше і більше. П. Аршинов писав про 8 000 махновців, що потребували медичної допомоги [6.-С.133].

Обоз постаралися розподілити поміж військовими частинами. Піхота мала 8 000 бричок і підвод, штаби, лазарети та зв'язок – ще тисячу, і ще 500 бричок перевозило продукти [10.-С.302]. Видовище тисяч підвод, що котяться українськими степами, могло викликати повагу в кожного, але в керівництва рухом пробуджувало тривожні почуття. Обоз полишав РПАУ/м/ її головної переваги – мобільності. Йти на прорив з подібним тягарем було неможливо, а просто кинути людей напризволяще махновці були нездатні.

Тим часом становище на фронті різко загострилося. Угрупування денікінських військ під командуванням генерала Ярослава Слащова, здобувши підкріплення, перейшло в наступ. До 3 вересня 1919 р. табір повстанців був оточений на невеликій території у 12 км². Оточення махновці вже звикли не боятися. Армія мала в своєму розпорядженні зібрані з миру по нитці 1 000 кулеметів, до більшості з яких, щоправда, не було патронів. На засіданні комскладу було поставлено питання про подальші дії. Ентузіастів прориву “назад до Дніпра” швидко охолодили – більшість висловилися за прорив на захід для союзу “з Петлюрою”, де проглядалася можливість розвантажити армію, відпочити і дістати боєприпаси [28.-С.208].

Прорвавши оточення, махновці знову відступали на захід. Відстань від Новоукраїнки і Добровеличківки до Умані небагато більше 80 кілометрів. У кращі часи домчали б за день. Тепер же доводилося вести важкі ар'єргардні бої з білою кіннотою. Загинув рідний брат Н. Махна – Григорій. Загинув ад'ютант Н. Махна – Сидір Лютий. Сам Н. Махно спав не роздягаючись по 3-4 години на добу [8.-Р.127]. Патрулі, що постійно розсилалися навсібіч, шукали петлюрівців, поки, нарешті, “серед дубових гаїв, що оточують Умань”, не зіткнулися з розвідниками УСС [14.-С.140]. Умань і ст. Христинівка були зайняті “усусами” 11 вересня 1919 р. [29.-С.53].

Залишило махновську армію просуватися до Умані і звернемо увагу на події в таборі їхніх майбутніх союзників.

На початку липня 1919 р. армії УНР вдалося відстояти за собою тільки невеликий простір українських земель навколо Кам'янця-Подільського. Жорстокі політичні реалії нарешті заставили уряд Директорії вжити заходів щодо налагоджування контактів з повстанцями і форсованого покращення стосунків з урядом ЗУНР (Західноукраїнської Народної Республіки), незважаючи на його консервативну політику. 15 липня 1919 р. армія й уряд ЗУНР, залишивши рідний край під польською окупацією, переходять р. Збруч для сумісних дій з Директорією і армією УНР.

Обидва уряди продовжували діяти самостійно. Їхньому об'єднанню перешкоджали значні ідеологічні розбіжності, а в зовнішній політиці – знову-таки питання про ставлення до Денікіна. Уряд ЗУНР був готовий вступити з ним у союз для сумісної боротьби з більшовиками, того часу як Директорія була не згодна співпрацювати з Добровольчою армією.

При обговоренні військових планів С. Петлюра з метою навернути галичан до війни з білими говорив не тільки про їхню ворожість українській ідеї, але й про їхню уявну слабкість. Диктатору ЗУНР Е. Петрушевичу було заявлено, що з наступаючим Денікіним упораються самі повстанці [30.-С.229], а головнокомандувачу УГА генералу М. Тарнавському, що під час першого ж зіткнення фронтів 60% денікінських солдат перейдуть на український бік.

Загальна чисельність об'єднаної української армії досягала 85 000 чол. [31.-С.117], що не виключало можливості успішного наступу. Галичани пропонували наступати на Одесу, “прорубати вікно в широкий світ”, петлюрівці – на Київ, аби “підняти бойовий дух і народ на антикомуністичне повстання”. Основним аргументом С. Петлюри були листи повстанських отаманів, одержані з-за лінії фронту. І. Нагаєвський згадує і про лист Григор'єва та Махна [30.-С.300], що був доставлений під час місії Х. Шпоти.

Прийнято було компромісний варіант: наступати і на Київ, і на Одесу одночасно, незважаючи на явне розпорошення сил. До кінця серпня війська вийшли на лінію фронту: Фастів–Володарка–П'ятигори–Цибульово–Умань–Ольвіополь–Бірзула. За цей час С. Петлюра суттєво змінив зовнішньополітичні погляди, зробивши висновок, що недооцінив можливості боротьби проти “червоної” та “білої” Москви одночасно. Обстановка вимагала примирення хоча б з однією із сторін, бажано більш потужною.

На серпень 1919 р. це була безперечно “біла армія”. Генерал-хорунжий армії УНР Юрко Тютюнник пізніше згадував, що “в непереможну силу білих увірували тоді навіть професійні керівники війська” [32.-С.68]. Щоправда, встановлення перемир'я з Денікіним робилося все більш проблематичним. 31 серпня 1919 р. денікінці без бою буквально вигнали з Києва галицькі підрозділи, які напередодні вступили до міста. Тоді ж у зверненні “До населення Малоросії” український державницький рух був названий “зрадницьким, спрямованим на розділ Росії” [33.-С.88-89]. Але надії не вмирали і після цього, як не як, а фронтового зіткнення поки ще не було. І ось цього самого моменту на східну ділянку петлюрівського фронту рушила армія махновців, а слідом – потужне угруповання Я. Слащова, що переслідувало повстанців.

Головний отаман військ УНР постав перед важким вибором. Вступ з махновцями у союзницькі відносини відверто провокував білогвардійців до початку бойових дій, і махновці це прекрасно розуміли. Відмова ж, по-перше, розходилася з обіцянками, даними Х. Шпоті. По-друге, справа перемир'я з білими була вкрай сумнівна, і втрачати такого цінного у бойовому відношенні союзника, як Н. Махно, було неприпустимо. Більше того, у разі відмови махновці, що не мали ніяких зобов'язань щодо УНР, самі могли оголосити війну і їй, що було вельми небезпечно через малу чисельності петлюрівських частин, які займали східний фронт. У вересні 1919 р. боєздатність петлюрівських військ почала стрімко знижуватись через епідемію тифу, що вразила українське військо. Лише на кінець вересня 1919 р. його кількість скоротилася на 20 тис. чол. [31.-С.117]. Махновці, до речі, ще не вражені тифом, неначе обопільно гострий меч, могли з однаковою легкістю вразити як "білих", так і петлюрівців. І ще – С. Петлюру з колегами не могла не хвилювати доля отамана Н. Григор'єва. Адже Н. Махно вбив свого союзника на підставі звинувачень, які неможливо було ані довести, ані відхилити. А після цього виступив із заявою про правомірність зробленого. Напевно не забулися і події грудня 1918 р., коли, випрацювавши попередні умови угоди з петлюрівцями і одержавши під заставу її підписання партію озброєнь, махновці забралися в своє розташування і почали військові дії проти УНР. Це свідчило про непевність союзницьких почуттів, і С. Петлюра вирішив проводити стосовно махновців "розумну" політику. Її мета зводилася до того, аби таємно й одночасно проводити переговори і з махновцями, і з денікінцями за умови, що вони залишаться в невіданні стосовно паралельних зносин. В. Волковинський наводить слова С. Петлюри, що начебто були сказані ним у вузькому колі: "...коли в наш штаб приїхали посланці від генерала Шкуро і спитали, як ми ставимося до Махна, то довелося відповісти, що ми як регулярна армія з бандитами зв'язків не підтримуємо, в той же час ведучи переговори з Махно стосовно братства зброї проти Денікіна" [34.-С.137].

Події показали, що ведення подібної політики було великою помилкою, вона повністю дискредитувала її носіїв навіть серед повстанців-патріотів. Махновці здогадувалися про подібний стан справ і задумувалися над перспективою своєї загибелі як фундаменту україно-російської дружби. Миські анархісти підігрівали пристрасті, натискаючи на зрадницькій сутності Петлюри, на те, що максимум, на що повинні розраховувати махновці, це на тиждень-другий мирного перепочинку [6.-С.133].

Але окрім махновської конкретики, подібна політика була викликана загальним ставленням Директорії до повстанців, які не дочекалися від неї чогось більшого, аніж декларацій про допомогу і співпрацю. "Наш державний центр, – згадував Ю. Тютюнник, – не розумів, що повстанський рух є позитивним фактором великої війни у боротьбі проти окупантів. За весь час уряд не зробив жодної серйозної спроби допомогти кому-небудь з політичних керівників. Замість допомоги державний центр вносив фактично деморалізацію в лави повстанців" [32.-С.68].

До того ж Н. Махно був чимось більшим, аніж лідер територіальної повстанської організації. Він був небезпечний українському урядові ще й тим, що силою свого зовнішнього ефекту виступав їхнім суперником у політичній репрезентації України. Хвилювання виникли, коли з'явилися відомості про спроби встановлення відносин з Н. Махном з боку Ю. Пілсудського. Ю. Тютюнник повідомляє, що подібна спроба була скоєна поляками влітку 1919 р. Н. Махно відмовився вести переговори, і тільки після цього поляки звернулися до С. Петлюри, хоча і в подальшому не відмовлялися від спроб замінити представника України на Н. Махна, бо не мали до С. Петлюри довір'я [35.-С.11].

Встановлення першого контакту з махновцями взяли на себе представники петлюрівських частин, що базувалися в околицях Умані. Делегація прибула саме тоді, коли штаб РПАУ/м/ закінчував випрацювання положень майбутнього договору. В. Білаш відмічав, що деякі члени делегації УНР були вдягнені у старовинний одяг і мали запорозькі оселедці [10.-С.302]. Це не було рідкістю, і серед махновців теж знаходилися схильні до козакоманії особистості. Петлюрівці заявили про свій фактичний стан війни з Денікіним і про небажання військового зіткнення з махновцями. Як висловився з цього приводу старшина І. Калина: "наш штаб вважав за доцільне не перешкоджати махновцям бити денікінців" [36]. Почувши таке, махновці вирішили вступити в союз на засадах "військового нейтралітету", за що здобули ще одну обіцянку про допомогу.

Під час цього візиту і відбулася зустріч Н. Махна з М. Ірчаном. У своїх мемуарах Н. Махно зізнається, що літом 1918 р. розмовляв українською мовою настільки погано, що соромився себе. М. Ірчан, що зустрівся з Н. Махном у вересні 1919 р., уже відмічав, що Н. Махно добре розмовляв рідною мовою [24.-С.19]. Не будемо забувати, що це була чи не перша в кар'єрі Н. Махна зустріч із журналістом. Звісно, Н. Махно намагався не завдати собі сорому.

Переговори з представниками 1-го корпусу УГА продовжилися в містечку Козятин і тривали декілька днів [37.-С.7]. Серед галицьких солдат ходили навіть чутки, що Н. Махно погоджується

увійти до складу УГА [38.-С.119]. До цього, звичайно ж, справа не дійшла, але “отаман Махно поставився до УСС з довірою і відразу погодився продовжити праве крило бригади”, – повідомляє стрілецький історіограф [14.-С.140]. Попередньо домовившись, махновці зайняли ділянку фронту. Остаточне оформлення відносин мало відбутися після приїзду високопоставленого керівництва армією УНР. Появу єдиного фронту можна приблизно датувати, спираючись на наказ №218 штабу 1-ї бригади РПАУ/м/ командир 2-го Юзівського полку, відданий 13 вересня 1919 р. Полк повинен був зайняти позиції праворуч від Умані і зв’язатися з петлюрівськими частинами [39.-С.109].

Поки війська рухалися, на диспозиції стався прикрий інцидент. Махновцям, що рухалися з Голованівська, біля р. Синюхи заступили шлях курені 5-ї дивізії Київської групи. Махновці завдали їм поразки і, “насідаючи з усіх боків”, примусили відступати до Умані, де тільки і з’сувалося, що вони приєднуються до армії УНР [40.-С.77]. Напередодні підписання договору інцидент постаралися зам’яти, начебто нічого й не сталося.

Війська розташувалися в такому порядку. Махновці чисельністю не менш 15 000 чол. тримали фронт південніше Умані берегом р. Ятрані. На південь в районі Ольвіополя знаходилися частини Волинської групи (близько 4000 чол.), а на північ – частини УСС і повстанців Ю. Тютюнника, націлені по лінії залізниці на ст. Шполу, чисельністю також не більше кількох тисяч.

З розквартированими в Умані Січовими стрільцями у махновців склалися цілком добросусідські відносини. Тут зустрілися вигнанці рідних країв: окупованої поляками Галичини і захопленого денікінцями Запорозжя. Для особистого знайомства з частинами УГА до Умані, в оточення агітаторів приїздив Н. Махно. Так як журналістів поблизу не було Н. Махно розмовляв російською мовою. Приїхав він з ескортом у кілька десятків кавалеристів і двома кулеметами на тачанках. Офіційна махновська делегація, що окрім Батька включала ще чотирьох представників штабу РПАУ/м/, відвідала штаб УСС.

І. Калина описує Н. Махна в Умані: “Сам “батько” мужчина міцно збудований, середнього росту, в синій чумарці з зеленим поясом. Подаючи мені руку, сказав: “Батько Махно” [41]. Старшині Калині таке вітання здалося невічливим.

Зауважимо, що Н. Махно вирядився “по-українському” спеціально, зазвичай він у таких костюмах ходив хіба що на розвідку, в офіційному спілкуванні одягаючись або по-військовому, або під “анархіста”, залежно від обставин.

Збереглася сумісна фотографія махновських і “січових” кавалеристів. Махновці називали галичан “золоторукавчиками”, за аналогією із “золотопогонниками”, але без особливої злості. Січові “старшини” відгукувалися про махновців, як про людей, наділених розмахом і відвагою, хоча і схильних “до криміналу” [34.-С.139].

Але цього ж дня на ст. Христинівка, що знаходиться поряд з Уманню, стався дивний інцидент. Сюди з візитом у штаб 1-ї бригади УГА приїхала людина, що назвалася Х. Шпотою. Але характер подальших подій змушує нас засумніватися в тому, що це був саме Х. Шпота. Прикрившись цим іменем в розташування галицької частини прибув сам Н. Махно. Що дозволяє нам висунути подібне припущення?

По-перше, Г. Кузьменко характеризувала Х. Шпоту як людину, що мала вигляд “яскравого українця, що говорив літературною українською мовою” [42.-С.188]. А петлюрівський сотник М. Луцький, спогади якого переказує В. Волковинський, запевняє, що бачений ним Х. Шпота “говорив нескладно і ледве знав грамоту” [34.-С.137]. І справді, Н. Махно хоч і старався вивчити українську мову заново, але поки що говорив нею явно недосконало.

По-друге, костюм Н. Махна під час його візиту до Умані і костюм “Х. Шпоти” в Христинівці абсолютно однакові (“темна свита із зеленим поясом”). Схоже на те, що під час свого візиту до Умані, Н. Махно одержав агентурні відомості, що на ст. Христинівка проходять переговори петлюрівців із денікінцями, і вирішив особисто перевірити цю інформацію, взявши собі Хомина посвідчення особистості і навіть не переодягнувшись. Це, до речі, пояснює і той факт, чому махновський зв’язковий без будь-якої доповіді і дозволу зайшов до кімнати начальника штабу.

По-третє, дивує реакція “Хоми” на побаченого в штабі денікінського полковника. Показуючи махновське нетерпіння до офіцерів, махновець з місця навскач вилаяв полковника й кинувся бити йому пику, аж поки петлюрівські старшини не виштовхали “Х. Шпоту” в сусідню кімнату. Денікінець відразу впізнав махновські звички і почав дорікати галичан у дворушництві. Довелося сказати, що це не махновський, а свій повстанець, який за свій вчинок дістане заслуженого покарання. У сусідній кімнаті, схопивши “Х. Шпоту” за одяг, старшини намагалися довести йому, що офіцер – не парламентар, а полонений, якого не можна бити. “Хома” їм не вірив.

Так от. Роман Купчинський (1894–1976) – письменник, журналіст, старшина УГА, автор поезії та музики близько 60 пісень, зустрічався з Х. Шпотою в Кам’янці й характеризував його як “селянина... дуже розумного і хитрого” [43.-С.9,12]. А розумний і хитрий так себе не поводить. А

про скажену вдачу Нестора Махна відомо стільки, що навіть необхідність робити посилення відпадає. Реакція Н. Махна на білогвардійських офіцерів була такою, що він відразу втрачав самовладання. Інші характеристики “христинівського Хоми”, повідомлені М. Луцьким, теж підходять до Н. Махна: “це була сіра, непомітна людина: такий собі невисокий, кремезний дядько” [34.-С.137].

Н. Махно не просто часто ходив у розвідку. Він любив ходити в розвідку, задовольняючи цим якісь свої глибокі духовні потреби. І ходив він у розвідку, постійно видаючи себе за інших людей і навіть перевдягаючись. А тут навіть перевдягатися не прийшлося. На документи того часу ніяких фотокарток клеїти було не потрібно, вартувим доводилося вірити лише печаткам і власній інтуїції. Х. Шпоту ніхто в Христинівці серед петлюрівців в обличчя знати не міг, та якби і знав, то все одно Н. Махну нічого особливо небезпечного не загрожувало. От він і вирішив під час свого візиту до Умані особисто перевірити лояльність новоспечених союзників. І побачив те, що боявся побачити. І коли схоплений за комір махновський зв’язковий кричить, що про все розповість батькові Махну, то петлюрівські старшини, що стоять поруч, зовсім не розуміють цього тонкого і, до речі, чисто махновського жарту. Адже Батько Махно сидить тут же, поруч, на стільці, але його ніхто з них не помічає.

Трагедія ситуації в тому, що ніякі акти доброї волі під виглядом турботи про поранених махновців уже не могли впевнити Н. Махна в тому, що з ним ведуть чесну гру. І головною причиною подібної впевненості стали навіть не підозри і донесення про контакти петлюрівців з денікінцями, а відомості про існування у РПАУ/м/ внутрішньої змови.

Результати впливу українських активістів на Н. Махна не задовольнили їх запитів. Посилаючись на важке військове становище, Н. Махно не пішов на негайне прийняття гасел національного визволення і переніс їх “до кращих часів в площину теоретичної дискусії” [23.-С.51]. Тривожило і масове повернення в армію російських і єврейських анархістів. У цих умовах українські патріоти наважилися на ризикований крок – реалізацію змови з метою підпорядкування махновських частин армійському командуванню УНР. А сама змова сягала своїм корінням ще до липня 1919 р.

Джерела, що проливають хоч яке-небудь світло на ці події, вкрай убогі, що пояснюється таємним характером справи. І тепер сповіщає тільки те, що змова була, і що скоріше за все українську групу заслало петлюрівське командування [23.-С.51]. У цьому твердженні можна вгадати припущення, що змова тягнеться від місії Х. Шпоти в Кам’янець. Але ці підозри не були зовсім правильними.

Більш конкретні відомості наводить В. Дубровський, посилаючись на свого інформатора Р. Купчинського, а той на почуте від Х. Шпоти під час його візитів до петлюрівців. Останній із них припадає вже на уманські часи. Хома вів серед старшин української армії довгі й цікаві розмови з української тематики і не мав ніякого ентузіазму щодо махновського анархізму. З його слів, він у липні 1919 р. вступив у змову з Феодосієм Щусем на випадок зняття Н. Махна з посади командарма на свою користь. Після повернення з Кам’янця Х. Шпота залучив до змови і Г. Кузьменко. “Вона була б рада побачити серед петлюрівців всю махновську армію” [43.-С.9], – оповідав він згодом. Так як вперше про цю змову Х. Шпота розповів петлюрівцям ще в Кам’янці-Подільському, то виходить, що після створення єдиного фронту з махновцями петлюрівці знали про неї, але не те що повідомили Н. Махна про небезпеку, а навіть не порадили змовникам припинити свою діяльність, скоріше за все, вбачаючи в них останній аргумент у переговорах.

А союзу Шпоти, Щуся і Кузьменко таки було під силу скинути Н. Махна з посади, принаймні в умовах вересня 1919 р. Безсумнівно основну роль у цій змові відігравала фігура Ф. Щуся. Феодосій (його ще часто помилково іменують Федором) Щусь (1893–1921) був найвідомішим після Н. Махна командиром РПАУ/м/ і своєрідним узагальненим образом махновця, що відзначався хоробрістю, жорстокістю і, що досить дивно, мав репутацію людини особисто відданої Н. Махнові. Проте Ф. Щусь завжди намагався триматися автономно, так як був уродженцем с. Великої Михайлівки (Дібрівка) і не входив до головних махновських земляцтв: гуляйпільське і приазовське. При цьому Ф. Щусь був здатний на антимахновські акції. Якщо вірити В. Білашу, восени 1918 р. Ф. Щусь за завданням махновських командирів таємно згвалтував тодішню громадянську дружину Н. Махна – телефоністку Тіну, що занадто відволікала Батька від роботи, і примусив її покинути табір махновців [10.-С.155].

Задуми змовників згідно з логікою подій спрямовувалися на те, аби РПАУ/м/ замість запланованої рівноправної сторони угоди просто увійшла б до складу армії УНР як підпорядкований їй підрозділ. Цілком зрозуміло, що, обпікшись на подібних стосунках з Червоною армією, Н. Махно став би опиратися подібному результату переговорів. Суверенність руху ставала для нього одним із найважливіших принципів, а ілюзій стосовно кар’єри анархіста в державній армії він не плекав ніколи. Ось для цього і знадобився Ф. Щусь [44]. Ліквідування Н. Махна не обов’язково повинно

було мати форму вбивства. Верхівка руху мала достатньо сили і впливу, аби змістити командувача з посади законним демократичним шляхом. Але цьому не судилося статися. Усі можливості були втрачені, так як Н. Махно десь у другій декаді вересня 1919 р. дізнався про змову [43.-С.12]. Напевно, спрацювала організована ним напередодні армійська контррозвідка. З подальших дій Н. Махна можна визначити, що знання про змову було вкрай поверхневим. Ні конкретних задумів, ні ймення учасників він не знав. Дружину і Ф. Щуся не підозрював до самої смерті, хоча від природи був підозрілий. Цілком зрозуміло, що після випадку з Н. Григор'євим Н. Махно повинен був виявляти особливу чутливість до змов, а недостатність інформації давала простір фантазії.

Спроба організації антимахновської змови привела “українську” групу до цілком протилежних результатів, ставши головною причиною переходу махновців на антипетлюрівські позиції та випуск відповідної відозви. Більше того, Н. Махно вирішив відповісти ударом на удар, а саме – організувати спробу замаху на життя С. Петлюри.

Стосовно потенційних змовників ніяких репресивних заходів здійснено не було. І тепер пише, що після того, як Н. Махно розкрив їхні плани, він легко вивів “українських націоналістів” з руху [23.-С.51]. Конкретно відомо, що подібна доля спіткала Х. Шпоту, та і то не відразу. Дочекавшись розв’язки подій, Н. Махно зміг вивести Х. Шпоту зі складу ВРР. Подальша його доля маловідома. Є тільки повідомлення В. Білаша, що на 1930 р. він був ще живий [10.-С.597].

Друга декада вересня 1919 р. – це злам у відносинах Н. Махна та С. Петлюри, і на рівні особистостей, і на рівні політичних рухів, коли були втрачені останні краплі довіри, надбані ціною великих втрат. До цього бажання вступити в договірні відносини з УНР мало основою реальні надії на союзництво і, як наслідок, політичні вигоди. Тепер же Н. Махно вирішив довести справу до кінця, але вже з цілком іншою метою. Союз ставав для нього не більше чим віроломною витівкою, фіналом якої планувалася смерть С. Петлюри і спроба захопити контроль над його військами, принаймні над якоюсь їхньою частиною. Справа була варта заходу. У разі невдачі махновці мало що втрачали, а виграти могли набагато більше.

20 вересня 1919 р. на станції Жмеринка угода була укладена. З боку УНР – головним отаманом С. Петлюрою і командувачем київською групою військ генералом Ю. Тютюнником. З боку РПАУ/м/ – армійським скарбником і “дипломатом” О. Чубенком і завідувачем культурно-просвітницького відділу ВРР РПАУ/м/ В. Воліним. Вірний традиціям недовіри, Н. Махно на підписання договору не приїхав.

22 вересня 1919 р. відбулося засідання Кабінету народних міністрів УНР, на якому С. Петлюра виступив із доповіддю “Про становище на денікінському фронті”. Після її обговорення уряд Директорії прийняв рішення “про необхідність об’єднання всіх українських національних сил для рішучої боротьби проти окупації військами Денікіна території України” [45.-С.95]. Цю постанову можна вважати непрямою ратифікацією урядом УНР союзу з махновцями і визнанням останніх “українською національною силою”, до речі, теж.

Проте договір виявився “таємним”, про нього не оголошувалося офіційно, і його тексти не були опубліковані. Подібний характер угоди не передбачався сторонами, це – результат подій, що сталися після укладання угоди. Враховуючи їх, публікація угоди виставляла сторони в не найкращому світлі, як людей, які однією рукою вітають один одного, а другою стискають заховані за спиною ножі. Тому текст договору був надійно схований в архіви, так що оригінал невідомий і сьогодні, щоправда, ніхто його особливо й не шукав. Більше того, двадцять років по тому Л. Винарь у друкованому органі ОУН взагалі писав, що ніякої угоди махновців з петлюрівцями ніколи не було і бути не могло [12.-С.16], а почерпнуті з радянських джерел відомості про нього є сфальсифікованими.

Але відомості про нього виявилися почерпнутими не з радянських, а з махновських джерел, а з 1953 р. з’явилися й інші згадки про цю угоду, які доскіпливому досліднику не можна ігнорувати. Перекази змісту даної угоди, що наводяться в різних джерелах, зроблені на основі спогадів людей, скільки-небудь знайомих з його змістом.

На сьогодні можлива тільки наближена реконструкція основних положень угоди, зроблена на основі компіляції джерел. Г. Кузьменко вже у похилому віці згадувала, “що договір... про перемир’я заключався, аби... не проливати української крові” [17.-С.39]. Обидві сторони зберігали повну самостійність, засновану на принципі “військового нейтралітету”, – говорить П. Аршинов [6.-С.133]. “Обидва боки зобов’язувались вести боротьбу з генералом Денікіним”, – повідомляє В. Білаш [10.-С.305], “до повного знищення білих”, – додає більшовицьке донесення [28.-С.207]. Не посилаючись на першоджерело (напевно, все той же Р. Купчинський. – В.Ч.), професор В. Дубровський запевняє, що у разі перемоги УНР зобов’язувалася виділити махновцям територію для будівництва “вільного радянського ладу” [43.-С.12].

Пункти договору, що торкалися безпосередніх армійських заходів, досить докладно викладає В. Білаш [10.-С.305]:

1) махновці зобов'язуються узгоджувати свої оперативні плани зі штабом головного отамана армії УНР;

2) РПАУ/м/ отримає боезапаси і спорядження від армії УНР;

3) махновські хворі і поранені розміщуються в петлюрівських лазаретах, де вони повинні здобути відповідне лікування;

4) для дислокації РПАУ/м/ у даний момент відводиться територія шириною в 40 і глибиною в 60 верст;

5) пропаганда махновської ідеології за межами виділеної території забороняється.

Багато які з пунктів угоди викликали довгі суперечки. Махновці пропонували затвердити дозвіл на свободу пропаганди: махновської – серед петлюрівської і петлюрівської – серед махновців, але С. Петлюра наполіг на відмові пропозиції, і неспроста. У тодішньому стані армії УНР вже проглядалися зародки її розпаду. Справа була не тільки в частих випадках захворювання тифом при відсутності відповідних медикаментів, просто в армії почався процес масового “полівіння”. Він дасть себе знати в майбутньому через відділення від армії частин отамана О. Волоха, що перейде на бік “боротьбистської” самостійної Червоної армії [18.-С.217-220]. Крім цього, у денікінський тил підуть частини під командуванням Я. Огія і К. Матяша [46]. Кинувши фронт, вони восени 1919 р. шукатимуть союзу з махновцями. Коливався стосовно такого рішення і Ю. Тютюнник – той, хто стояв поряд із С. Петлюрою, укладаючи угоду з махновцями [47.-С.45].

Махновці агітували за свободу пропаганди, сподіваючись прихилити на свій бік солдатську масу союзника, для чого агітація вже проводилася і до зустрічі в Жмеринці, правда, без особливих успіхів. Про посилене дезертирство від петлюрівців до махновців пише один лише М. Герасименко, але це непевне джерело [48.-С.59]. Можливо, якесь дезертирство й було, ймовірно, викликане тим, що взимку 1918–1919 рр. петлюрівцям вдалося провести мобілізацію в цілому ряді махновських місцевостей і з них некрути хотіли повернутися до своїх і в свої місця, а не тупцювати по Правобережжю.

Витіснені з рідних земель, знекровлені боями махновці не могли викликати до себе особливу повагу з боку рядових армії УНР. Старшини ж трималися насторожено, пам'ятаючи про долю григор'євців. Галичани повертали махновцям їхні газети, вказуючи на те, що призначена для українських селян преса надрукована чужою для них, московською мовою [34.-С.137].

Суперечки затягнулися й у відповідь на махновські прохання про виділення боеприпасів. Допомогу обіцяли надати ще в липні, але так нічого і не надіслали. С. Петлюра вказував на нестачу боеприпасів для власних потреб. Врешті-решт удалося досягти компромісу. Махновцям передавалося безкоштовно 125 000 набоїв, і ще 525 000 купувалися ними за 50 000 золотих карбованців [49.-Арк.176]. Отримавши 700 000 патронів, махновцям тепер було чим зарядити свою тисячу кулеметів хоча б на один раз. Доставка зброї почалася відразу ж. Петлюрівська “розумна політика”, наймовірніше, досягла бажаного лише в одному: денікінці залишилися в повному невіданні щодо їхнього союзу з махновцями. І коли генерал Я. Слащов вживав заходів щодо припинення доставки до махновських позицій військових вантажів, то, скоріше, був схильний приписувати їх появу підступності Франції, яка на словах підтримувала “добровольців”, а насправді через Польщу і “Петлюру” харчувала зброєю Н. Махна [40.-С.107]. Версія стосовно того, що це спорядження було куплено махновцями у С. Петлюри, який, у свою чергу, наміняв його за цукор у румун, до уваги не бралось взагалі.

Питання про долю поранених і хворих махновців, а також частини біженців, що були передані на догляд петлюрівцям, надзвичайно цікаве і малодосліджене. Російський історик О. Шубін у кількох своїх публікаціях [50.-С.180; 51; 52] говорить, що С. Петлюра “пізніше віддав обоз з пораненими Денікіну в порушення договору”. Але, по-перше, як відомо, обоз уже був розформований. По-друге, О. Шубін не посилається на джерело в цій дуже важливій тезі. По-третє, живих-здорових махновців з цих обозів трохи пізніше, у жовтні 1919 р., у петлюрівському тилу зустрічали такі авторитетні люди, як український поет В. Сосюра [53.-С.384] (у Кам'янці-Подільському) і прозаїк Б. Антоненко-Давидович [54.-С.69-70] (у Гайсині). Махновці з уманських госпіталів справді потрапили до рук денікінців, які, наприклад, зарубали пораненого помічника голови ВРК Гуляйпільського району Яковлева-Когана [19.-С.195]. До того ж махновці вже наступного дня вибили денікінців з Умані, так що останні ще могли і не встигнути розправитися з пораненими, як це вони робили зазвичай.

Є дані, що поранені махновці були відправлені до госпіталів Винниці, Жмеринки, Проскурова та інших містечок у кількості 3 000 чол. [54.-С.70; 10.-С.305]. Зазначимо, що це були далеко не всі поранені та хворі махновці, адже як уже згадувалося, П. Аршинов говорив про 8 000 потребуючих допомоги. Залишилися тільки ті, хто забажав це зробити або був у тяжкому стані. Г. Кузьменко

згадувала, що перед розміщенням з С. Петлюри взяли чесне слово стосовно їхньої подальшої долі [17.-С.39]. С. Петлюра слово дав, але із застереженням про те, що, одужавши, махновці мають вступати до лав армії УНР, якщо махновських частин поблизу не виявиться [54.-С.70].

Так, у першу чергу, поранених розташовували в уманських госпіталях. Заходи, що своєрідно скріпляли угоду, намагалися обрядити у святкову форму. На площі весь час грав махновський оркестр. Грав всю революційну музику без винятку, навіть “Інтернаціонал”, який цілком логічно можна було вважати ворожим гімном. Члени більшовицького підпілля, почувши його, навіть подумали, що в місті знову встановилася радянська влада.

Але пвідчуття полегшення у махновців не було. Своїх товаришів вони віддавали до чужих рук, у тривожній обстановці, того і дивись, прямо у ворожі пазури. Уманські лікарі наслухались стільки страшних погроз, що запам’ятали цей день надовго [55.-С.41]. Більшовицькі свідки вказували на напруженість стосунків, видимість взаємної недовіри союзників [28.-С.207].

Володимир Щуровський (1900–1969) – лікар, що у вересні 1919 р. був шефом санітарної бригади УГА, згадував, що махновцями були заповнені всі лікарні Жмеринки, так що власних хворих, що також надходили, доводилося розташовувати в приватних житлах [56.-С.37]. Вимоги відповідних умов лікування були багато в чому умовними, означаючи, скоріше, рівність догляду за пацієнтами. У зв’язку з епідемією тифу, що саме починалася, умови в армійських госпіталях стали нестерпними. Та сама Жмеринка невдовзі перетворилася на “місто недуги і смерті”. Кожен день додавав у середньому 2 000 нових хворих. Хініну і дезінфікуючих засобів не було. Хворі лежали покотом на долівці та в коридорі. Воші повзали по людях, стінах, віконним рамам [30.-С.312]. Антанта, орієнтуючись на перемогу А. Денікіна, заборонила місії Міжнародного Червоного Хреста постачати гуманітарну допомогу до районів дислокації воєнних частин Директорії УНР [57.-С.307]. Тепер зрозуміло, чому петлюрівські махновці крали курей у с. Хейловому Липовецького повіту Київської губернії [58.-С.11]. Після загальної поразки українських армій жителі лазаретів, які залишилися серед живих, були інтерновані в Галичину [59.-С.126].

Окрім пунктів угоди, союзники домовилися про скорий наступ на ворога. 21 вересня 1919 р. по РПАУ/м/ було оголошено Наказ №18, виданий в с. Текучому, що вимагав вжити заходів щодо невідкладної підтримки частин до контрнаступу по всьому фронту разом із військами УНР, “що готуються до цього в самому найближчому часі” [39.-С.109]. Згідно з повідомленням П. Аршинова махновці сконцентрувалися на ділянці близько 19 кв. верст поблизу вище вказаного села [6.-С.134]. Вони явно готувалися до прориву.

Наступного дня денікінці почали наступ на українському фронті. Тільки через два дні, 24 вересня 1919 р., С. Петлюра зміг переконати диктатора ЗУНР Є. Петрушевича в необхідність оголошення денікінцям війни.

До речі, РПАУ/м/ таки приписали до військ УНР, про це, звісно, її не повідомивши. За паперами армія Н. Махна входила до Центральної армійської групи генерала А. Кравса. 23 вересня 1919 р. махновці дістали від свого нового начальства наказ вступити в бій з денікінцями і з півдня зайняти м. Білу Церкву [29.-С.64].

Сам же С. Петлюра виїхав до Умані для зустрічі з Н. Махном, яка мала відбутися не пізніше цього ж таки дня. В. Волковинський запевняє, що ця зустріч мала відбутися 26 вересня [59.-С.126], але цьому заперечують всі інші дослідники, наприклад П. Аршинов [6.-С.134], В. Білаш [10.-С.308] і, до того ж, Щоденник Начальної команди УГА, який конкретно свідчить про те, що 26 вересня 1919 р. Умань вже була зайнята денікінськими військами [29.-С.64].

Ініціатором зустрічі, якщо вірити В. Волковинському, виступив Н. Махно [59.-С.126], що цілком відповідало його змовницьким настроям. Термінове засідання штабу РПАУ/м/ вирішило, що звір біжить прямо на ловця і момент для ліквідації чергового союзника більш чим придатний. До речі зазначимо, що рішення махновського штабу стосовно вбивств політичних конкурентів виносилося на основі загального голосування. Пропозицію на голосування виніс колишній кубанський козак, дезертир і анархо-комуніст Іван Долженко. Жоден із членів штабу РПАУ/м/ не те що був проти, а навіть не утримався [10.-С.305]. Виносячи подібні рішення, махновці шукали виправдання своєму віроломству, зважаючи на те, “що Петлюра все-таки веде переговори з денікінським командуванням щодо розгрому Махна”. Незважаючи на посилання про “достовірні джерела” (включаючи і розповіді самого Н. Махна), їм, наймовірніше, просто дуже хотілося, аби все було саме так. Розробка плану замаху відбулась дуже швидко, і, ймовірно, махновці розраховували на допомогу в проведенні цієї акції.

Ф. Мелешко, що близько місяця перебував у стані махновської армії, теж згадує про зловісні задуми Махна: “Махно плекав мрії про захоплення влади в Україні, ...подібно, як це зробив із загонами отамана Григорієва” [26]. Але негативізм Ф. Мелешка щодо махновців настільки великий і

всепроникаючий, що буде надто дивним, якщо Ф. Мелешко просто вигадав усі ці жахи, щоб надійніше прибити цвяхом махновців до ганебного стовпа.

Але в 1971 р. англійському історику українського походження Френку Сисіну надійшов лист від колишнього “січовика” Зенона Яворського, у якому повідомлялося, що в період союзу з махновцями в Умані група вороже налаштованих галицьких старшин вирішила здійснити замах на життя С. Петлюри [60.-Р.288] і вступила з махновцями у контакт. Н. Махно справді був ідеальним виконавцем задуманого. Відносини у галичан з махновцями, як відмічалось вище, були досить дружні. Через роки, коли в українських патріотичних колах встановився порядок або мовчати, або лаяти махновців, колишні “стрільці” називали їх не інакше, як “великою ударною силою українського степу” [14.-С.140], і на звичку Нестора Махна укоськувати непокірних повстанських отаманів дивилися досить прихильно.

Так приблизно цього ж часу Н. Махно запросив до себе на військову нараду П'ятниченка, командира одного з повстанських загонів. Той приїхав і увійшов до хати, де знаходився Махно. “Знаєш, я думаю, що забагато в Україні отаманів!” – сказав йому Батько і застрелив отамана прямо на порозі. Історія про це дуже сподобалася галичанам: “Махно добре розбирався у військовому становищі, так як українського війська було мало, а від отаманів і від “нейтральних” аж роїлося, хоча і був непослідовний у своїх діях” [38.-С.119].

Інформація про таємні галицько-махновські зв'язки може дещо прояснити ситуацію і щодо того каналу, з якого надійшла інформація про замах. Адже С. Петлюра напередодні зустрічі з Н. Махном терміново залишив місто, а наступного дня під час атаки Умані денікінцями частина “січовиків” не те що здалася у полон, але й перейшла на бік “білих”. Ще через день вони будуть перерубані махновською кавалерією, що увірветься до Умані [10.-С.308]. Але це в майбутньому. Поки що махновці в три черги рушили до міста.

Першою їхала група терористів, що мала завдання вбити С. Петлюру. Слідом за нею рушила махновська кавбригада, не інакше як для впровадження порядку в заповненому українськими державними військами місті. Останнім виїхав Н. Махно. Як бачимо, у цілому повторювався григор'євський варіант. Після здійснення убивства Батько повинен був пояснити народу і військам причини і необхідність зробленого.

С. Петлюра чекав зустрічі у своєму потязі. Міський гарнізон був у повній бойовій готовності, адже фронт знаходився не більш як в 10 верстах. Але коли махновці прибули до Умані, потяг із головним отаманом уже міряв шлях на захід, до ст. Христинівки. Передчасність його від'їзду так і залишилася для махновців загадкою. В. Савченко впевнений, що С. Петлюра залишив Умань попереджений своєю контррозвідкою про всю небезпечність майбутньої зустрічі з Н. Махном [61.-С.156].

В. Волковинський дещо по-іншому описує події. Згідно з його версією бойовики Н. Махна побоюлися здійснити задумане. С. Петлюра півдня прочекав свого гостя в своєму потязі, що посилено охоронявся, але так і не дочекався. Зрозумівши, що акція йде до невдачі, делегація махновських терористів пояснила С. Петлюрі, що Н. Махно не зможе приїхати через ускладнення на фронті. “Запідозривши безпеку (через що, власне? – В.Ч.), С. Петлюра спішно від'їхав” [59.-С.126]. Прикро, що В. Волковинський за звичкою не вказує джерело поінформованості.

Поки махновці їздили в місто похідна типографія РПАУ/м/ надрукувала відозву “Хто такий Петлюра?” По суті, це було повернення до старих оцінок ідеї національної державності. Ці висновки впливали із загальної анархістської доктрини, де поняття “державна” і “капітал” сприймалися як невід'ємні частини єдиного цілого. І не могли існувати інакше, як породжуючи одне одного. Якщо вас закликають до побудови держави, наприклад національної, то її незворотнім результатом буде і поновлення капіталістичних порядків. Можливо, інших за формою, але тих самих за сутністю, з обов'язковою експлуатацією людини. Тому С. Петлюра оголошувався “ворогом трудового народу”, який уже не раз разом із Центральною Радою “продав Україну німецьким генералам”, а тепер “продає французьким та англійським капіталістам, прагнучи добитися влади над нами...” [62.-С.9]. Не можна не помітити, що махновці грають на національній струні, збуджуючи ненависть перед перспективою ще однієї іноземної окупації.

На схилі дня 24 вересня 1919 р. махновці опинилися в повному оточенні білими військами. Петлюрівці замість обіцяного наступу задкували по всьому фронту. Ніяких звісток стосовно того, чи повідомлялося махновцям про необхідність відступу, не маєть. Кавалерійська бригада денікінського генерала Попова, обійшовши махновців з флангу, зненацька нальотом оволоділа Уманню, відрізавши РПАУ/м/ від петлюрівців. Наказ генерала Слащова по військах вимагав у триденний термін знищити банди Махна, які “повністю деморалізовані, дезорганізовані, мають нестачу в харчуванні й озброєнні” [9.-С.525].

Натхненні цим наказом денікінці надіслали до петлюрівців ще одну делегацію. Останні вважали можливим приймати денікінські делегації навіть після початку бойових дій, що самі махновці вважали неприпустимим і своєрідним виявом нещирості. 25 вересня 1919 р. до групи військ отамана Бушковського, що підпорядковувалася керівництву УГА, приїхали представники від “Донців, Кубанців” і 5-ї “денікінської” дивізії. Делегати заявили, що головним своїм завданням вони вважають “розігнати банди Махна”, а взагалі-то борються за волю своїх (козацьких. – *В. Ч.*) областей і Установчі збори” [29.-С.65].

Паралельно цьому, на засіданні армійського штабу Н. Махно заявив, що все, що було до цього дня, не варте уваги, а справжня війна почнеться завтра. 26-27 вересня 1919 р. розгромивши “білі” полки, що оточували її, РПАУ/м/ ринулася вглиб денікінського тилу до часів своїх найбільших успіхів.

При цьому своїм проривом махновці порушили пункт договору, не посвятивши у свої плани петлюрівське командування, але в тактичному відношенні вчинили цілком правильно. Треба визнати, у разі відступу армію чекав би страшний кінець від епідемії тифу та морозів, як це і сталося з армією УНР. Тиф усе одно наздогнав махновців, але із запізненням на два місяці, що дало їм змогу завдати денікінцям смертельного удару.

Розуміння того, що угода фактично є розірваною, дійшло до старшинського і рядового складу армій УНР далеко не відразу, так як ніяких офіційних повідомлень протимахновського змісту керівництво УНР не зробило. Так після Перегонівського бою штаб УГА намагався слідкувати за пересуваннями махновців якомога довше, продовжуючи вважати їх союзниками. Щоденник штабу УГА 1 жовтня 1919 р. повідомляє, що махновці пробилися до Новоукраїнки і стоять там “б’ючись з білими” [29.-С.73]. Усе стало на свої місця лише тоді, коли восени 1919 р. махновський рух почав претендувати на репрезентацію всієї України і на сторінках своїх газет обзивати Петлюру зрадником і ворогом народу [63].

Але повернемося трохи назад. Підписаний договір не вирішував усіх суперечностей, але багато в чому підготував їхнє вирішення. Сторони визнавали право на взаємне існування, створювали об’єднаний фронт проти спільного ворога. На випадок перемоги йшлося про розмежування сфер впливу в Україні і, можливо, федеративний характер її існування. Втрачені перспективи можна оцінити, нагадавши читачеві ситуацію, що склалася в жовтні-листопаді 1919 р. Тоді за донесеннями розвідки УНР, чисельність РПАУ/м/, що знищувала денікінські тили, досягла 100 000 чол., перебільшивши чисельність державницьких армій, що відступали і були вражені епідемією. Тоді в махновському штабі знову з’явився Ю. Тютюнник, але вже не як союзник, а як прохач, що згоджувався за озброєння повстанців Південної Київщини визнати верховенство РПАУ/м/. Але багато що встигло змінитися за цей час. Занадто великі образи були завдані, занадто багато довіри було втрачено. “УНР – наш класовий ворог”, – кричав Н. Махно на Ю. Тютюнника, – “жодної гвинтівки я не відпущу для цього імперіалістичного васала” [10.-С.339].

І генерал-повстанець поїхав ні з чим. Спроби штабу переконати командувача не увінчалися успіхом. Два напрямки українського визвольного руху розходилися назавжди, щоб врешті-решт бути зломленими поодиноці переважаючими військовими силами Червоної Росії. У 1920–1921 рр. махновці співпрацювали з петлюрівцями на місцевому рівні, для вирішення конкретних тактичних завдань, але питання про союз з існуючою формою української державності до рівня практичної реалізації не ставилося більше ніколи.

Південноукраїнські селяни називали цей описаний вище союз “свайбою Махна й Петлюри” [64]. У цій простій метафорі є подвійне дно. Н. Махно звичайно ж був на цьому весіллі нареченою. Йому не раз уже доводилося бути нареченою, коли його партизани під час вступу в населені пункти імітували весільний кортеж. Він навіть вінчався в церкві в цій якості. І всі ці весілля закінчувалися погано для оточуючих ворогів. Але весілля на вищому рівні закінчилося не найкращим чином і для молодих через їхнє надто коротке подружнє життя.

11 серпня 1934 р. львівська газета “Тромадський голос” після повідомлення про смерть Н. Махна додавала: “Махно виявив великі стратегічні можливості і коли б був приєднався до загальної української визвольної боротьби, то хто знає, Україна була б сьогодні вільною і незалежною державою” [65].

Джерела та література

1. Махно Н. Воспоминания: В 2 т. – К., 1991. – Т. 2.
2. Ерде Д. Політична програма анархо-махновщини // Літопис революції. – 1930. – № 2.
3. Неттлау М. Очерки по истории анархических идей и статьи по разным социальным вопросам. – Tukson, 1991.

4. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Літопис "Червоної калини". – 1935. – Ч. 1.
5. Аршинов П. История махновского движения (1918–1921 гг.). – Берлин, 1923.
6. Аршинов П. История махновского движения. – Запорожье, 1995.
7. Аршинов П. История махновского движения. – М., 1996.
8. Volin (V.Eikhenbaum). The unknown revolution (Kronstadt 1921, Ukraine 1918-21). – L., 1955.
9. Voline V. La revolution inconnue. – P., 1969.
10. Белаш А.В., Белаш В.Ф. Дороги Нестора Махно: Историческое повествование. – К., 1993.
11. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції: Спогади (1917–1923 рр.): У 3 т. – Прага, 1942. – Т. 3.
12. Винар Л. Зв'язки Н. Махна з армією УНР (1918–1920) // Розбудова держави (Монреаль). – 1953. – № 3.
13. Голубничий В. Махно та махнівщина // Енциклопедія українознавства: Словникова частина. – Париж, 1964. – Т. 4.
14. Українські січові стрільці (1914–1925). – Львів, 1935.
15. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф. 1. – Оп. 1. – Спр. 351.
16. Путь к свободе. – 1919. – 4 июля.
17. Семанов С.И. Под черным знаменем (Жизнь и смерть Нестора Махно) – М., 1990.
18. Савченко В.А. Авантюристы гражданской войны: Историческое расследование. – Харьков; М., 2000.
19. Махно Н. Воспоминания: В 2 т. – К., 1991. – Т. 2. – Кн. 3.
20. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГОУ). – Ф. 5. – Оп. 1. – Спр. 264.
21. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1995. – Т. 2: Від середини XVII століття до 1923 року.
22. Винар Л. Причинки до ранньої діяльності Нестора Махна на Україні (1917–1918) // Розбудова держави. – 1953. – № 2.
23. Тепер І. Махно: От "единого анархизма" к стопам румынского короля. – Харьков, 1924. (*При цитуванні І. Тепера слід враховувати ту обставину, що сама ця людина не була присутня у РПАУ влітку–восени 1919 р., а події про цей час переповідає з вуст інших євреїв-анархістів, зокрема В. Волина і Й. Емігранта, які в серпні 1919 р. приєдналися до РПАУ*).
24. Ірчан М. Махно та махнівці. – Кам'янець, 1919.
25. Махно Н. Махновцы и их вчерашние союзники большевики. – Париж, 1927.
26. Мелешко Ф. Нестор Махно та його анархія // Новий шлях (Вінніпег). – 1953. – 18 грудня.
27. Анулов Ф., Верхотурский А. Прорыв. – Б.м., 1929.
28. Сводка о рейде Махно по деникинским тылам осенью 1919 г. // Пролетарская революция. – 1922. – № 9.
29. Денник Начальної Команди УГА. – Нью-Йорк, 1974.
30. Нагаєвський І. Історія української держави ХХ ст. – К., 1994.
31. Удовиченко О.І. Україна у війні за державність: історія організації бойових дій Українських Збройних Сил. 1917–1921. – К., 1995.
32. Тютюнник Ю. Зимовий похід (1919–1920). – Нью-Йорк, 1966. – Ч. 1.
33. Мазепа І. Україна в огні та бурі революції: Спогади (1917–1923 рр.): У 3 т. – Прага, 1942. – Т. 2.
34. Волковинський В.М. Нестор Махно: легенди та реальність. – К., 1994.
35. Тютюнник Ю. З поляками проти Вкраїни. – К., 1924.
36. Калина І. На Одесу // Свобода. – 1952. – 20 листопада.
37. Островерха М. Рік 1919 // Літопис "Червоної калини". – 1939. – Ч. 7.
38. Островерха М. Блиски і темряви (1918–1920). – Нью-Йорк, 1966.
39. Кубанин М. Махновщина. – Л., 1926.
40. Гаєвський Л. Під Уманем // Календар-альманах "Дніпро" на 1939 рік. – Львів, 1938.
41. Калина І. В Умані // Свобода. – 1953. – 19 січня.
42. Семанов С.И. Махно. Подлинная история. – М., 2001.
43. Дубровський В. Батько Нестор Махно – український національний герой // Чорноморський збірник (Гарфілд). – 1945. – Т. VI.
44. Непрямі свідчення про українофільські настрої Ф. Щуся повідомляє відомий радянський письменник В. Вишневський, який у складі команди бронепоезду взимку–навесні 1919 р. не раз контактував з махновцями і знав їхніх командирів. У своєму оповіданні "Бронепоезд "Спартак" він описує Ф. Щуся як людину, що завжди, навіть з росіянами і навіть після довгої служби на Чорноморському флоті, розмовляє українською мовою, а в пориві гніву називає росіян "кацапами". (Вишневский В. Избранное. – М., 1984. – С. 48-65). Г. Кузьменко і Ф. Щусь були в добрих стосунках. І. Тепер у своїй книзі наводить цікаву дружню фотографію, на якій Ф. Щусь, Г. Кузьменко і Л. Зінковський (Задов) сидять, посхилявшись один на одного.

45. Беспечний Т.А., Букреева Т.Т. Нестор Махно: правда и легенды. – Донецк, 1996.
46. Олександр. Спогади подорожжя // Шлях до волі. – 1919. – 26-28 листопада.
47. Майстренко І. Історія мого покоління. – Едмонтон, 1985.
48. Герасименко Н.В. Батько Махно: мемуари белогвардейца. – М.; Л., 1928.
49. ЦДАГОУ. – Ф.177. – Оп. 2. – Спр. 2743.
50. Шубин А.В. Махновское движение. 1917–1921 // Дружба народов. – 1993. – № 4.
51. Шубин А.В. Махно и махновское движение. – М., 1998.
52. Шубин А.В. Анархистский социальный эксперимент. Украина и Испания. 1917–1939 гг. – М., 1998.
53. Сосюра В.М. Вибрані твори: У 2 т. – К., 2000. – Т. 2.
54. Антоненко-Давидович Б. На шляхах і роздоріжжях: Спогади // Київ. – 1999. – № 11-12. Автор у своїх спогадах описує одного з махновців, що після видужання у шпиталі Проскурова згідно з домовленістю вступив до 3-го Шевченківського полку Селянської дивізії армії УНР. Це був “незвичайний вояк, більше схожий на розбійника, ніж на козака української армії... За походження він був, очевидно, росіянин, говорив російською мовою, хоч здебільшого мовчав, лише інколи вставляв якесь українське слово, засвоєне під час лікування”.
55. Верхотурский А. Прорыв Южной группы. – Б.м., 1924.
56. Щуровський В. Із записів лікаря бригади У.С.С. // Календар “Червоної калини” на 1924 рік. – Львів, 1923.
57. Семененко В.І., Радченко Л.А. Історія України з найдавніших часів до наших днів. – Харків, 1999.
58. Поплавский С.Г. Товарищи в борьбе. – М., 1974.
59. Волковинский В.Н. Махно и его крах. – М., 1991.
60. Sysyn F. Nestor Makhno and the Ukrainian Revolution // The Ukraine, 1917-1921: A Study in Revolution. – Cembrige; Massachusetts, 1977.
61. Савченко В. Симон Петлюра. – Харків, 2003.
62. Равич-Черкасский М. Махно и махновщина. – Екатеринбург, 1920.
63. Шлях до волі. – 1919. – 28 листопада.
64. Рассказ Алексеева Михаила Егоровича. – Зошит VI // Архів Наукового товариства ім. Я. Новицького.
65. Громадський голос (Львів). – 1934. – 11 серпня.

Summary

For the first time in historiography on national liberation movement of 1917-1923, the article investigated a series of historical events that led to signing and fast breaking off military political agreement between two influential Ukrainian political camps. Those events proved to be important for the future of Ukrainian people. The author studied home and foreign documents and memoirs.

Г.Т. Капустян

З ІСТОРІЇ САМОВРЯДУВАННЯ В УКРАЇНСЬКОМУ СЕЛІ В 1920-ті РОКИ

Пошук шляхів формування громадянського суспільства в Україні сьогодні потребує врахування історичного досвіду. Одним із вагомих надбань у царині місцевого самоврядування залишається функціонування земельних громад і сільських сходів в українському селі протягом 1920-х років. Вивчення основних характеристик цих інституцій є повчальним у контексті основних суспільно-політичних завдань, які стоять перед українською спільнотою.

Жвавий інтерес до особливостей діяльності сільських сходів і земельних громад виявляли сучасники [1; 2; 3; 4]. Цікавим моментом у роботах В.В. Калініченка постає інститут земельної громади, який зосереджував у собі значні потенційні можливості розвитку як у галузі господарства, так і в сфері місцевого врядування. Автор звертає увагу на те, що “земельна громада, що діяла в українському селі в 1922–1930 рр., принципово відрізнялася від дореволюційної сільської громади, і їх не слід ототожнювати”, оскільки земельна громада після 1922 р. не була наділена адміністративними функціями [5.-С.126-127].

Головна мета пропонованого дослідження полягає у спробі порівняти роботу сільського сходу, земельної громади та сільської ради.